

Időérezet az eszmék levelén

A kanti antinómiák képtelen temporalitása és a monogram-érv

I. EGY SZERVES DILEMMA

Ha valaki értő nyilvánosság előtt hozakodik elő egy képtelennek tűnő nézettel – amilyen az is, hogy *Kant antinómiatana időbölcseleti projekt* volna –, jó, ha számol vele, hogy ez veszélyes üzem. Az effélék hirdetőit hamar utoléri a futóbolondoknak járó megmosolygás és nyomában a gyors szakmai-szellemi leszázalékolás. Bár Kant maga vélte úgy, hogy egy elmélet biztos próbája, ha kibírja, hogy kinevetik, a tudatlanság vádját azért mégsem akarnám fejemre vonni. Ezért jobb, ha mindjárt írásom alcímén kezdem. Azon, hogy Kant kozmológiai eszméit miért is *képtelenség* hírbe hozni a temporalitással.

Kant szerint minden eszmének a *feltétlennel* van dolga, a feltétlen totalitással. Így róluk, ellentétben a tapasztalattal, nincs és nem is lehet érzéki szemléletünk. Következésképpen a *szemléletünk formái* sem vonatkozhatnak rájuk. Sem a tér, sem az idő. Márpedig, ha eszmékre nem vonatkozhat idő – ha az ész transzcendentális használatának nincs köze a *tempushoz* –, úgy az eszmék *temporalitását* vizsgálni is képtelenség. Tanulmányt írni róla még inkább az. Hacsak ennek írója nem találta mégis úgy, hogy a feltétlenre vonatkozó temporalitás valószínűsítésére Kantnál, dacára a képtelenség látszatának, éppenséggel tudna szolgálni egy jónak látszó érveléssel (argumentummal), és egy jónak tűnő példával (exemplummal).

Ha már írásom alcíméről szót ejtettem, jeleznem kell azt is, hogy annak címe – *Időérezet az eszmék levelén* – két fenomenológus gondolatát fogja együvé. Az egyik Merleau-Ponty. Ő írja: „Ahogyan az érezet belülről, a levél húsából kiemelkedve tartja a levelet, úgy hordozzák gondolataink a tapasztalat textúráját, stílusát” (Merleau-Ponty 2007. 137). A másik, amely Tengelyitől való, azt mondja ki, hogy ez a gondolatok, vagyis szükségképpen értelemek hordozta „érezet” *idői képződmény*. Idézem: „Ahányféleképpen képződhet értelem, annyiféleképpen szerveződhet idő” (Tengelyi 1998. 200).

A címben egybeoltott két gondolat a szervesség metaforájával él. Bennük azonban igen kemény filozófiai állítások elevenednek meg. Azért oltottam őket egymásba, mert egymásra vonatkoztatásuk már dilemmát exponál. Az egyik állítás azt mondja ki, hogy a *tapasztalataink levélzetét gondolati-értelmi érezet hordozza*

és táplálja. A másik ezt: *ahány módon sarjad értelem, annyi módon sarjad idő is*. Az egymásba oltásukból adódó következtetés azonban már két ágra hasad.

Az egyik következtetés így hangzik. (1) A gondolatok hordozta *tapasztalat-textúra*, mivel értelmek tartják és táplálják, *idői erezetű*. Ez az állítás nyilvánvalóan nem állna távol Kanttól, írásom hőjétől; elég, ha tapasztalat-kategóriáira és idői sémáira gondolunk. A másik ellenben így szól. (2) Mivel a gondolatok kétségkívül értelmek, és mivel az értelmek sarjadása egyszersmind – lásd Tengelyi állítását – időt is sarjaszt, ezért az idői gondolat-erezet nem csupán a tapasztalatok levelét hordozza-táplálja. Hanem: áthatja az egész fa rostrendszerét, gondolkodásunk egész ökoszisztémáját is. Más szóval, de maradva még a metaforikus nyelvnél, a tapasztalatokat hordozó gondolat-erezet a gondolkodásunk törzsébe, virágába, gyökereibe – hiteink, eszméink, reményeink eleven egészébe – áramoltatja vissza azt, ami a *tapasztalatok levélzetében szervesül*: az időt.

Ez utóbbi következtetést – hogy a tapasztalatok révén *időerzet hálózná be az eszmék textúráját* is – már képtelenségnek látszik összeegyeztetni Kant nézeteivel. Már mint annak a Kantnak a nézeteivel, aki *A tiszta ész kritikáját* éppen az időtannál vágta ketté. Kant ugyanis olyképp hasította kettőbe az első *Kritikáját*, hogy ott az analitika a tapasztalat *időbelisége okán* váljék el az eszmék *időbeliség-mentes* dialektikájától.

A filozófia történelmének megújuló kérdése, hogy a későbbi eszme-kertépítők szeme mire lesz figyelmes, *hogyan lát* a régiek finoman művelt, de mára immár elvadult ligeteiben. Nyilván sokról tudni azokban, amiket kipusztított az idő. De idővel a pusztán rendszerigény követelte kényszermetaszések hegei is kiütköznek egy filozófián. A jelen írás egy ilyen vágást: egy *idői elmetszést* vizsgál Kant gondolkodásában. Úgy vélem, az idő vizsgálatát Kantnál csak a metafizikai rendszert követelő tárgyalásmód rekesztette be az episztemikus ítéleteknél. Azért valószínűsíthető ez, mert, mint ezt remélhetően bizonyítani tudom, időmintázatnak ott is találni nyomát nála, ahol ilyennek a *saját rendszere szerint* nem volna szabad előfordulnia.

Állításom tehát az, hogy Kant – ellentétben manifeszt időtanával, mely szerint az idő nem más, mint szemléleti forma és folytonos mennyiség – időbölcseletében túlterjeszti az idői gondolkodás határát a tapasztalati tárgyak képzetein. Röviden: Kantnál a transzcendentális észhasználat is temporális mintát követ. Előbb ennek a *lehetőségét* kívánom demonstrálni nála, aztán *valóságos* példával élnék róla: az antinómiatannal.

Ennyit előljáróban, afféle előkerti foglalatosságként, melynek végeztével emlékeztetőül felidézem az imént említett, kétfelé hajló következtetés dilemmáját. *Csak tapasztalatként lehet-e idői egy gondolat? Vagy: egy gondolattal már előre is valami időt tapasztalunk?* Egy állítás mellett érvelve és egy dilemmára választ keresve vesszük hát utunkat most a régi, königsbergi kert felé. Habár balsejtlem azt mondatja velem, hogy ami felé tartunk, inkább ígér dzsungelt, mintsem arborétumot.

II. AZ IDŐ TRANSCENDENTÁLIS KITERJESZTÉSE

Kant temporális gondolkodásában az észnek a pusztá empirikuson túlmenő, transzcendentális használatú kiterjesztésén egy metafora-signum pecsétje is rajta van. Ez: a *monogram* fogalma. Előbb az ezzel a fogalommal fémjelezhető argumentum, a *monogram-érv* bemutatására teszek kísérletet.

Elöljáróban jelezném, hogy jelen írásban ‘temporálison’ az értendő, hogy ‘valóságosan idői’. Arról pedig, hogy az idő miként értendő „valóságosan” időinek, Kant ezt mondja: a „belső szemlélet valóságos formája” együtt és egyszerre jelent *időt és időmeghatározást* (TÉK 90 [A37 / B53–54]). Nyilván arra sem kell bővebben kitérnem, hogy Kant idői gondolkodása a sémákon keresztül juttat döntő szerepet a temporalitásnak a tapasztalat tanában, vagyis az analitikában; ezt Heidegger a *Kant és a metafizika problémája* című könyvében egyértelműen demonstrálta csaknem száz évvel ez előtt. A monogram-érv annyiban megy ezen túl, hogy bizonyítani kívánja: Kantnál *lehetséges az eszmékre és eszményekre*, azaz a dialektikára kiterjesztve is temporalitásról beszélni.

Korábbi könyvemben, az *Idő és szinkretizmus*ban már írtam arról, hogy Kant kísérletet tett a képi és a fogalmi összekapcsolására a sémákban munkáló *idői műveletek* exponálásával.¹ E különös kísérletnek volt sokatmondó jele Kant metaforahasználata a „monogram” szóval; lábjegyzetben felidézem itt is *A tiszta ész kritikájában* fellelhető locusokat.²

¹ Mint Ronald Judy megjegyzi, a „monogram” kifejezés Kantnál két értelemben áll: a *mono-grammé* – értsd: csak/egy vonal, például egy árnykép körvonala, kontúrja – és a *mono-grammus (mono-grammosz)* – értsd: csak/egy (kezdő)betű, iniciálé – értelmében (Judy 1991. 57). A sémákat alkotó műveletek valóban érthetők alakvonatkozású, *képi-figurális* és idővonatkozású, *temporális* eljárások gyanánt, mely utóbbiak a tapasztalati és a nem-tapasztalati fel-fogásmódoknak mintegy a műveleti „iniciálói”. Örömteli, hogy a kanti sémák képi-figurális vonatkozásának avatott szakértője van Ullmann Tamás személyében (lásd Ullmann 2010 és 2012). Úgy látom, hogy figurális-képi oldalról ő is azon az állásponton van, hogy a sémák jelentése (használata) szélesebb értelemre enged következtetni az episztemikus ítéletekben játszott szerepüknél. Magam is erre jutottam, csak *temporális* vonatkozásait vizsgálva.

² [1] „Értelmünknek a jelenségekre és pusztá formájukra vonatkoztatott sematizmusa az emberi lélek mélyén rejtőző művészet, melynek valódi fogásait aligha olvashatjuk ki a természetből: soha nem tárulnak fel a szemünk előtt. Csupán annyit mondhatunk, hogy a képmás a produktív képzelőerő empirikus tehetségének terméke, míg az érzéki fogalmaknak (mint térbeli figuráknak) a *sémája* a tiszta *a priori* képzelőtehetség terméke s mintegy monogramja, s csupán ennek révén és ennek nyomán válnak lehetségessé a képmások, melyek azonban a fogalomhoz még mindig csupán az általuk jelölt séma segítségével kapcsolódhatnak, és önmagukban nem teljesen felelhetnek meg neki. Míg valamely tiszta értelmi fogalom sémáját semmiféle képmássá nem lehet átalakítani, mert e séma nem egyéb ama tiszta szintézisnél, mely a fogalmakon egyáltalán mint fogalmakon nyugvó egység szabályai szerint jön létre.” (TÉK 178 [A 142 / B 11].) [2] „Így áll a dolog az ész ideáljával, mely mindig s óhatatlanul meghatározott szabályokon nyugszik, s szabály és ősképp gyanánt szolgál a cselekvés vagy az ítéletalkotás számára. Egészen más a helyzet a képzelőerő teremtményeivel, melyeket senki sem tud megmagyarázni magának, s melyekről senki nem képes értelmes fogalmat alkotni. Ezek olyanok, akár a *monogramok*, amik csupán egyedi, jóllehet nem valamilyen állítólagos szabály alapján meghatározott vonások, s inkább különféle tapasztalatok nyújtotta, lebegő

Kant az *Antropológia-reflexiókban* az írja, hogy az eszme „úgyszólván az ész monogramja”; és ezen „a képek elvet követő, módszertani rajzolata” értendő (Kant AA XV. 1923. [896] 391).³ A monogram-kísérlet Kantnál nemcsak azért volt különös, mert három gyökeresen eltérő minőséget kapcsolt össze: *időt, fogalmat és képet*.⁴ Hanem azért is, mert a „monogram” fogalom jelentésköre keresztül metszi a tapasztalati és a nem-tapasztalati, az episztemikus és a nem-episztemikus ítéletek választóvonalát. Ezzel pedig áthágja az analitika és a dialektika közti határt is.

Az *ítélőerő kritikája* egy helyütt szót ejt „a képzelőerő arra irányuló erőfeszítéséről, hogy a természetet az eszmék sémájaként [*Schema für die letztern* (i. e. *Ideen*, H. O.)] kezelje” (Kant 2003. 178). Ezek szerint a képzelőerő számára van olyan, hogy az „eszmék sémája”. Mi több, nemcsak a természet eszméjének van séma-vonatkozása nála, hanem a tudományának is. Kant ugyanis *A tiszta ész kritikája* Módszertani részében arról ír (mint imént lábjegyzetben felidéztem), hogy „a tudomány sémája az ideának megfelelően, tehát a priori módon kell tartalmazza az egész körvonalait [*monogramma*]” (TÉK 648 [B 861 / A 833]). Ezek szerint a „tudomány sémájával” szemben is értelmes követelmény, hogy eszme-adekvát legyen. Egy harmadik példa: Kant az ember „intelligibilis karakteréről” úgy nyilatkozik, hogy ennek „érzéki sémája” volna az ember „empirikus karaktere” (TÉK 454 [A 553 / B 581]). Az „érzéki séma” itt tehát úgy képzelendő el, mint ami kapcsolatot létesít egy intelligibilis és egy érzéki létező („karakter”) között. Ha viszont ez így van, s a séma valóban képes erre a kap-

---

rajzolatot alkotnak, semmint meghatározott képet; efféle rajzolatok motoszkalhatnak a festők és fiziognómusok fejében; ezeknek kell alkotásaik vagy akár ítéleteik közölhetetlen sziluettje gyanánt szolgálniuk. Az érzékiség ideáljainak nevezhetjük őket, ha nem is a szó valódi értelmében, mert a lehetséges empirikus szemléletek elérhetetlen mintáiként kell szolgálniuk, jóllehet nem nyújtanak megmagyarázható vagy ellenőrizhető szabályt.” (TÉK 466 [A 570 / B 598].) [3] „[...] a tudomány sémája az ideának megfelelően, tehát a priori módon kell tartalmazza az egész körvonalait [*monogramma*] és részekre tagolódását, és elvek alapján, biztosan meg kell különböztetnie ezt az egészet minden más egésztől.” (TÉK 648 [A 833 / B 861].) [Kis fordításán néhány ponton módosítottam – H. O.]

³ A kanti monogram-fogalomnak *A tiszta ész kritikáján* túli előfordulásaira a kiváló Kant-kutató, Horváth Zoltán hívta fel figyelmemet, amit külön köszönök neki.

⁴ A konklúzió felidézéséhez elég egy lábjegyzet: „Kant szerint a *térbeli* szemléletnek, a látvány érzetegyüttesének ikonikus egyszerűsítése a képmás. A sémák ezzel szemben nem egyszerűsítések, hanem a kategóriák *mint idői műveletek* szignumai. Ilyen értelemben a tér és az idő szakadékaról is beszélünk, amikor az érzékiség és a fogalom hiátusát említjük. A »séma-kép« heideggeri öszvérfogalma, mint említettem, nem tűnik jó megoldásnak. Az időség-mához (fogalomhoz) nem adható meg semmilyen képi (szemléletes) megfeleltetés, ismétlem Kant álláspontját. Azonban a monogram-fogalom minden kifejtetlensége ellenére világosan jelzi, hogy Kant az *ellenkező irányból* indulva mégiscsak megpróbálta áthidalni a szakadékot. Ez a túlpartról megkísérelt hídverés abban állt, hogy nem az időséma, nem a fogalom felől indult el, hanem épp a szemléletiség felől. »Első« (elvi) idő-szemléletek lehetőségét pendítette meg, amelyek műveleti értelemben véve más szemléletek »karvezetői« lehetnek. De ez, mint láttuk, futó ötletnek bizonyult, és a kidolgozás elmaradt; *Az ítélőerő kritikája* e tekintetben már csak *A tiszta ész kritikájából* megmaradt tisztázatlanság szikláját görgette tovább.” (Hévízi 2013. 523–524.)

csolatra, akkor ő maga nem összemérhetetlen az intelligibilitással, akkor a séma érvénye ki kell hogy terjedjen az eszmeire is.

Mondok egy negyedik példát is a sémafogalom érvényének kiterjesztésére. Kant *Disszertációja* ezt írja: a számunkra megjelenő mindenségnek olyképpen „formaelve” az idő és a tér, hogy „az emberi megismerésben minden érzékinek *sémájául*” szolgálnak (kiemelés tőlem, H. O.).⁵ Ezek szerint az idő (és tér is) egyenesen a fenomén-világ sémája. *A tiszta ész kritikája* pedig háromszor is figyelmeztet, hogy a mindenség eszméi a kategóriaosztályokat követik (TÉK 355, 356, 359 [B 436, 438, 442]). *A Prolegomena* még tovább megy; az 51. § kifejezetten arról ír ezeknél az eszméknél, hogy „mennyire nélkülözhetetlenek a kategóriák a tiszta ész rendszerében”, és a kategóriaosztályok jól ismert rombusz-mintázában mutatja be őket. Márpedig a kategóriáknak csak úgy vannak osztályaik, hogy velük léteznek azok *idősémái* is: idősor, időtartalom, időrend, időösszesség. Ezzel negyedszer is látótávolságon belülre kerül Kantnál két olyan, egymástól végtelenül messze esőnek beállított entitás, mint az *időtlen eszme* transzcendentális és az *idői séma* empirikus immanenciája.

Az efféle transzcendentális kiterjesztésre a sémafogalom használatán túl is van példa. *A tiszta ész kritikája* az „ész ideálja” mellett az „érzékiség ideáljai”-ról (*Ideale der Sinnlichkeit*) beszél.⁶ Kant korabeli följegyzése még egyértelműbben fogalmaz: „Vannak ideái az érzékiségnek, s a tiszta észnek is” (Kant 2003b. 841). Az érzékiség ideája és ideálja: egyaránt meghökkentő frázis. Éppúgy áthágják az átléphetetlennek mondott határt az érzéki és érzékfeletti, a tapasztalati és tapasztalaton túli közt, mint – hogy egy újabb példát mondjak – *Az erkölcsök metafizikája*, mikor a morál kulcsfogalmait az „erkölcsök esztétikájának” (*Ästhetik der Sitten*) hatálya alá rendeli (Kant 1991. 521 [A 48]). Méghozzá az esztétikait, vagyis magát az érzékit a leginkább transzcendentális erkölcsi minőségekhez társítva, mint amilyen a lelkiismeret és a tisztelet. Lezárásul még két példa *Az ítélőerő kritikájából*. Itt Kant kiemelten, címben foglaltan (20. §) használja a „közös érzék [*sensus communis*] eszméje”, illetve (59. §) az „esztétikai eszme” frázist. Mindkettő példa lehet az érzéki és az érzékin-túli sajátos konfúziójára.

Mit mutatnak ezek a példák? Kant úgy fogalmaz, hogy az ideálok még az ideáknál is „távolabb” esnek az „objektív realitástól”, azaz a lehetséges tapasztalattól (TÉK 464 [A 568 / B 596]), habár ezek távolsága sem csekély. Az etikum (a lelkiismeret, a tisztelet stb.) pedig, mint tudjuk, még ennél is távolabb van attól, ami érzéki. A felvonultatott példákon mégis azt látjuk, hogy Kant úgyszólván *keresztbe köti* az érzéki és az érzékin túli, a tapasztalati és a tapasztalatfeletti szálait. Ez további alapot ad arra, hogy a sémák temporalitását ne lokalizáljuk a tapaszt-

⁵ „A mindenségnek mint megjelenő tárgynak... feltétlenül első, maradéktalanul általános és az emberi megismerésben minden érzékinek sémájául és feltételül szolgáló formaelve kettő van, mégpedig az idő és a tér” (Kant 2003b. 538).

⁶ Az *Ideale der Sinnlichkeit*ot Kis az „érzéki jelenségek ideáljai”-ként fordítja: TÉK 466 (A 570 / B 598).

talati tárgyakra, az ész immanens használatára. Hanem: hogy azt terjesszük ki a transzcendentális használatra is, vagyis az eszmékre és az eszményekre is kiterjedően juttassunk érvényt neki.

Kérdés, ez a kiterjesztés hogyan értendő pontosan. Mi az, ami Kantnál az időt mint a szemlélet, a belső érzék formáját a sémák révén kifejezetten idői értelemben hozza vonatkozásba az ideákkal és az ideálokkal?

A sémák a „képzelőtehetség általános eljárása”-i; és képzeteket határoznak meg időfeltételek alapján (TÉK 177–178 [A 141–142 / B 180–181]), mondja Kant. Leszögezi azt is, hogy tapasztalati ítéletek *csak idői sémák révén* alkothatók: „kizárólag a tiszta értelmi fogalmak sémái adják amaz igazi és egyedülálló feltételeket, melyek lehetővé teszik, hogy e fogalmak tárgyakra vonatkozzanak, ennél fogva *jelentéssel* rendelkezzenek” (TÉK 181 [A 146 / B 185]). A sémák, szótalanul legjobb definíciója róluk, olyan „szabályokon alapuló *a priori* időmeghatározások, melyek minden lehetséges tárgy vonatkozásában megadják – a kategóriák rendjében haladva – az *idősort*, az *idő tartalmát*, az *időbeli rendet* s végezetül az *idők összességét*” (TÉK 180 [A 145/B 184]). Csakhogy láttuk, hogy az érzékiség-eszme, az érzékiség-eszmény, az eszmeséma, a megjelenő világ sémaformálva stb. frázisok használata mást is jelez Kantnál. Azt, hogy az „eszme sémája” – legyen a természeté, tudományé, világé – kiterjed a tapasztalati tartományon túlra.⁷ A sémák tehát abban az értelemben is általános időképzéleti eljárások, hogy eljárási szabályaik, melyeket követnek, a nem időbeli, vagyis a nem tapasztalható dolgok regulatív felfogására is érvényesek.

De mi köze ehhez a „monogram” egyszerre kontúr és kézjegy jelentésű metaforájának?

III. A MONOGRAM-ÉRV

A *monogram* metaforájában a jelentésátvitelek *alkalmazási* közössége az idői műveletekre vonatkozó értelmi közösséget is jelzi Kantnál. Láthattuk *A tiszta ész kritikájából* idézett helyekből, hogy Kant a monogram-metafora alkalmazási körébe vonja egyrészt az episztemikus sémákat, másrészt az érzékiség eszményeit, harmadrészt a tudomány eszme-adekvát sémáját. Más szóval, azt adja tudtul ez a metaforahasználat, hogy ezek a műveletek kiterjednek a tapasztalati sémákra éppúgy, mint az érzékiség ideáljaira, illetve a természet és tudomány ideájára. A *monogram* fogalom hármasszerű használata – vagyis kiterjesztése a tapasztalatra, az eszmére és az eszményre – az időtani kitágítás jelképe, az episztemikus (empi-

⁷ Ilyen érvénykiterjesztésre más vonatkozásban is van példa Kantnál. A mennyiség, minőség, viszony és mód négyességének érvénye nem korlátozódik csak a tapasztalati ítéletek tartományára. Ezek ugyanis nemcsak *A tiszta ész kritikája* episztemikus analitika-fejezetében szerepelnek, hanem hozzátartoznak a dialektikai, morálfilozófiai és esztétikai kifejtésekhez is.

rikus használatú) idő-sémák transzcendentális használatú kitágításának önreferenciális *metaforája*.

Kant látszólag joggal vethetné ellene ennek a kiterjesztésnek, hogy ő a fogalmak ábrázolási tanában (hipotipózis, exhibitio, *Az ítélőerő kritikája* 59. §) az „intuitív” szemléletek két fajtájaként különíti el egymástól a *sémákat* és a *szimbólumokat*. Mondván: a sémáknál, azaz az értelmi fogalmak ábrázolásánál a szemlélet mindig érzéki tartalmakkal demonstrálódik, míg a szimbólumoknál, az ész fogalmainál nincs érzéki szemlélet, és e határvonás miatt a sémák idői érvénye nem terjedhet ki az utóbbiakra.

Csak hogy, hozható föl e lehetséges ellenvetéssel szemben, éppen Kant hagy nyitva a látszólag éles elválasztás ellenére egy kiskaput. Egy kiskaput, amely azonban elég nagy ahhoz, hogy az immanens használatra bevezetett sémák szél-tükben-hosszukban „átférjenek” rajta a transzcendentális használatához, vagyis az eszmékhez és az eszményekhez. Kant ezt írja ugyanis: a szimbólumnál „az ítélőerő eljárása [...] analóg a sematizálásban követett eljárással” (Kant 2003a. 269); így a szimbólumok, ha érzéki tartalmukban nem is, de „az eljárás szabálya szerint” éppenséggel közösek a sémákkal. Ezek szerint *Kant is elismer műveleti* („az eljárás szabálya szerint” való, analogikus) *kapcsolatot séma és szimbólum között*. A *Vallás*-tanulmányban egyenesen azt írja, hogy „az érzékitől az érzékfelettihez való felemelkedésben szükségképpen *sematizálunk*”; ezt néven is nevezi ugyanitt: az „*analógia sematizmusának*” hívja (Kant 1980. 190–191). Kantnál az érzéki (tapasztalati) használatú sémáknak tehát nagyon is létezik (analogikus) átjárása az érzéken túlhoz.

Álláspontom épp ezt a műveleti analogicitást konkretizálja. Ha a kanti idő-sémáknál van *eljárás*, s ha ennek van *szabálya*, akkor, mivel a sémák az idő (tőle nem függetleníthető) meghatározási formái, ez nem lehet más, mint *temporális eljárás és temporális szabály*. Mert ha az „eljárási szabály” analógiát teremt tapasztalati séma és szimbolikus eszme közt, akkor analógiát teremt köztük a temporalitásban is. Lévéen tehát, hogy az analogicitás az *aránynak* az átvitelét jelenti, azt állítom, hogy a Kant által manifeszt módon csak az értelmi fogalmakra lokalizált, azaz immanens használatú sémák műveleti értelemben átviszik a maguk temporális arányait az ész fogalmait jelző szimbólumokra is. Továbbá azt állítom, hogy ez az arányátvitel és kiterjesztés tetten érhető a kozmológiai eszme-szimbólumokkal operáló antinómiatanban, amelyek meglepő módon épp a temporalitás műveleteiben juttatják érvényre a sémák „eljárási szabályát”. Ennek bizonyítékaival a jelen írás második részében állok elő.

Az alábbi monogram-érv tehát annak lehetőségét kívánja demonstrálni, hogy Kantnál a sémák időérvénye műveleti értelemben túlterjed az ész immanens használatán. Az érvben az *immanens* használat *A tiszta ész kritikája* szerint értenődő, vagyis megfelel a tapasztalás elveinek (TÉK B 352). A szemlélet teljes, avagy tág jelentése pedig megfelel *Az ítélőerő kritikája* 59. §-ában tárgyalt „intuitív szemléletnek”, amelynek van érzéki (sematikus, immanens), illetve van a se-

matizálással analóg (szimbolikus, nem-immanens) válfaja. Az egyes premisszák alatt álló, kifejtő hivatkozások az adott állítás világos értelmezését hivatottak elősegíteni.

A MONOGRAM-ÉRV

Premisszák

1. *A sémák immanens használata temporális.*

Érzékiség és így tapasztalás nincs időszemlélet nélkül. [A 31 | B 46]

Az idő valósága együtt jelent időt és időmeghatározást. [A 37 | B 54]

A séma „valamennyi képzetre” nézve időmeghatározó. [A 142 | B 181]

Tapasztalati ítéletek temporális sémák révén alkothatók. [A 146 | B 185]

2. *A sémák szerepe nem korlátozódik az immanens használatra.*

Az érzéki séma a megjelenő mindenségre érvényes formaelv. [Kant 2003b. 538]

A képzelőerő a „természet eszméjeként” érti a sémát. [Kant 2003a. 178]

A „tudomány sémája” valamely eszméhez illő lehet. [A 833 | B 861]

Az ember „intelligibilis karakterének” van érzéki sémája. [A 553 | B 581]

3. *Az ész immanens és nem-immanens használata nem összemérhetetlen.*

Az érzékiségnek is, mint az észnek, vannak ideáljai. [A 570 | B 598]

Az erkölcsöknek is, mint az érzékiségnek, van esztétikájuk. [Kant 1991. 521 (A 48)]

A négy kozmológiai eszme is, mint a tapasztalás, kategóriákat követ. [B 436, 438, 442]

Az „analógia sematizmus” felemelkedik az érzékfelettihez. [Kant 1980. 190; Kant 2003a. 269]

4. *Az ész immanens és nem-immanens használatának van közös metaforája.*

A képzelőerő séma-teremtényei olyanok, mint a „monogramok”. [A 142 | B 181]

A képzelőerő ideál-teremtényei olyanok, mint a „monogramok”. [A 570 | B 598]

A tudomány eszme-sémája olyan, mint a „monogram”. [A 833 | B 861]

Az eszme „úgyszólván az ész monogramja” [AA XV. 896]

Konklúzió

A sémák nem-immanens használata is lehet temporális.

A monogram-érv egyértelműen eldönti az előjáróban felvetett dilemmát, amelynek vizsgálata érdekében a régi, königsbergi kert felé vettük utunkat; bár valószínűleg Kant rendszerfilozófiája ellenében dönti el. Azt mondja ki ugyanis, hogy a gondolatokkal már eleve valami időit tapasztalunk, és nem csak a tapasztalatainkat szövi be a gondolat-erezet hálózza idő. *Eszme-értelmeknél is sarjad idő, azokat is hordozza időerezet.*

Lehetséges hát, hogy az ész transzcendentális használata is temporális legyen. Az alább előadandókra hárul a feladat, hogy bemutassa, Kantnál miként példázza egy eszme valóságosan is ezt a lehetőséget.

IV. AZ ANTINÓMIÁK IDŐBÖLCSELETI ELŐRAJZOLATA

Kant időbölcseletének az episztemikus ítéleteken túli kitágításához mindenképp előttről kell tennék egy körülményről, amely az időmintázat eszmékre vonatkozó érvényének valóságos és érdemi bizonyítéka lehet. A „kozmosz” (világ vagy természet), vagyis egy kifejezetten transzcendentális fogalom körüli teória-összetűzések dilemmáját *A tiszta ész kritikájában* olyan antinómiák ábrázolják, melyekhez a mintaadó előrajzolatot, meglepő módon, bizonyos idői kontroverziák adták. Ez, ha bizonyítást nyer, nagyjából annyit jelent, hogy *a kanti kozmosz-dilemmákat eredetileg idő-dilemmák artikulálták.*

Az antinómiák szkeptikus ábrázolási módszerét és a Kanttól a tipográfiai megoldások szintjéig megkövetelt, teljes bizonyítási egyenrangúságát már többen visszavezették Sextus Empiricusra és talán legnagyobb hatású művére, *A pürrhónizmus alapvonalaira*. A Kant és a szkepticismus viszonyát kutató Michael Forster a Sextus-hatás kulminálását az 1760-as évek derekára, Kant „pürrhónikus krízise” idejére datálja.⁸ Van kutató, aki már magánál Sextusnál is „antinómiákat” emleget (Manzke 1992. 305). Az viszont tudtommal nem közismert, hogy az oppozíciókban láttatott kozmológiai eszmék kanti antinómia-mintázatának bölcseleti eredetije Sextus említett művének éppen *az időtani fejezetében* található.

Mint ismert, Kantnál a kozmosz-eszmékre vonatkozó négy antinómiát [1] a határoltság, [2] a részekre oszthatóság, [3] a saját okból kiinduló keletkezés, valamint [4] egy szükségszerű, mindig létező lény kérdésessége örvén felállított tézis és antitézis alkotja, a hozzájuk tartozó, egyenlő súlyú bizonyításokkal. És most nézzük Sextus művét. Ez a következőképpen szembeállítja a tézist és antitézist gyanánt, Kanthoz hasonlóan egyenértékű szembeállítással. Amennyiben van idő, írja Sextus, akkor az [1] „vagy határolt, vagy határolatlan”;

⁸Lásd Michael N. Forster könyvének (Forster 2008) 4. fejezetét, amely a „Kant pürrhónikus válsága” címet viseli. Ez a krízis Forster jogos meglátása szerint már az *Egy szemléltető álmaiban* (1766) is kulcsszerepet játszik.

[2] „vagy felosztható részekre, vagy rész nélküli”; [3] „vagy önmagában keletkezik, vagy másban”; [4] „vagy keletkező és elmúló lesz, vagy keletkezetlen és elmúlhatatlan” (Sextus Empiricus 1998. 337). Minden további kommentár nélkül nyilvánvaló, hogy ez a négy sextusi *időoppozíció* hajszálpontosan lefedi Kant kozmosz-antinómiáinak a dilemmaszerkezetét.

A filozófiák „fogalmi elbeszélései” nem mások, mint értelemtulajdonítási narratívák. Ebben az értelemben igen meghökkentő ez a most említett narratív fejlemény. Már mint az, hogy Kant a maga legfőbb transzcendentális dilemmájának értelmező sémájára éppen Sextus Empiricus szkeptikus tónusban „elbeszélte” idői opozícióiban talált rá. Ez ugyanis azt jelenti, hogy Kant filozófiáján belül *magának az időnek a problematikája tör fel* a kozmológiai eszmék tárgyalásánál. Vagyis épp ott, ahol a legkevésbé várnánk.

Abban a filozófiai narratívában lettek Kantnál az időiség-dilemmák kódolva (mert idői értelmükben kifejtve persze nincsenek), ahonnan *kizárattak*, és pedig definitív módon, fogalmi erővel. Kizárattak, mondván, hogy egy eszme épp attól az, ami, mert nincs episztemikusan idői, tapasztalati realitása. Most ellenben azt kell látnunk Kantnál, hogy az *idő mintázat* jelenléte az eszmékre vonatkozó dilemmáinál annál vaskosabb realitás.

Kantnak csak egyetlen munkájában találkozunk név szerint Sextusszal, akinek művei, úgymond, „minden kételyt együtt vonultattak fel” (Kant 1983. 455 [A 37]). Pedig arra már az ismeretlen recenzens is felfigyelt, aki 1817-ben a londoni *The Monthly Review* appendixében szemlélte Julius Gottlieb Buhle nagyszabású filozófiatörténetének (*Geschichte der neuen Philosophie seit der Epoche der Wiederherstellung der Wissenschaft*) utolsó két kötetét, hogy „Kant Sextus Empiricust tette meg a maga kalauzájának vagy modelljének”, már azzal is, hogy átvette tőle a *noumenon versus fenomenon* szembeállítást (Anonim 1817. 461).⁹ Arra viszont, hogy Kant miért hallgatta el Sextus Empiricus rá tett hatását, be kell vallanom, nem tudok más magyarázatot, mint amit maga Kant vetett papírra 1776–78 táján: „Senkit sem szerepeltettem azok közül, akiknek könyveiből valamit tanultam” (Kant 2003b. 824).

⁹ A recenzens feltehetően a „szkeptikus eljárás mód kritériumára” gondol Sextus Empiricusnál, többek közt arra a megállapítására, hogy „talán senki sem fog kétségeket támasztani afelől, hogy a jelenség alapjául szolgáló dolog így vagy úgy, de megjelenik, az viszont, hogy vajon az olyan-e, amilyennek megjelenik, már kutatás tárgyát képezi” (Sextus Empiricus 1998. 177). Maga a Kant és Sextus közti párhuzam korántsem volt új gondolat. Már 1790-ben papírra vetette egy művelt, lipcsei autodidakta, Hausius azt a sommás (és mélyen igaztalan) ítéletet, hogy egész *A tiszta ész kritikája* csak egy „hosszabb kommentár” *A pürrhonizmus alapvonalaihoz* (Hausius 1790. 88). Mivel Kant *Az ítélőerő kritikája* 59. §-ában igen nagy súlyt fektet a „hipotipózisok” kérdésére és fajtáira, nem állom meg, hogy legalább lábjegyzetben ne emlékeztessenek arra is: Kant idején Sextus alapműve – például az 1718-as lipcsei kiadása a Gleditschnél – latinul volt forgalomban, ezzel a címmel: *Pyrrhoniarum Hypotyposeon*.

Valóban, az 1760-as évek közepén „pürrhónikus krízisbe”, a világ-antinómiák „sötét erdejébe” jutott Kantnak – ahonnan aztán majd jó másfél évtizedébe telt kivergődni, míg az „igaz utat” meglelve kiadhatta a maga *Filozófiai Színhjátékát*, az első *Kritikát* – igazából Sextus Empiricus volt a Vergiliusa, akinek idői oppozíciót, mint láttuk, Kant alkalmasnak találta, hogy mintázatként szolgáltasson a kozmológiai ideákról alkotott saját antinómiáihoz.

Kant ezek szerint idői aporia-mintázatra alapozta kozmológiai eszméinek antinómia-mintázatát, állapíthatjuk meg ama königsbergi kert mélyét járva.¹⁰ Ám ahhoz, hogy végre készek legyünk levonni mindebből az elsőre képtelennek tűnt konklúziót – hogy Kant világantinómiái temporális alapozásúak –, előbb még választ kell adnunk két kérdésre.

Az első kérdés így szól: *Mi közülük a sextusi időtanoknak a „világ” fogalmához?*

A második ez: *Jelen van-e az időség műveleti mintázata az antinómiákban?*

V. IDŐKÖN ÁT A VILÁG FELÉ

Fohászodjunk hát neki a válaszoknak. Megismétlem a két kérdést, kis átfogalmazással. Mi a magyarázata annak, hogy Kant *kozmológiai* antinómiái Sextusnál épp az *időtani* fejtegetésekből veszik dilemmaszerkezetük mintáját, és miért nem, mondjuk, a térről vagy az okságról szóló nézeteiből? Továbbá: vajon átveszik-e az idői sémák műveleti logikáját is az antinómiák, vagy pedig a ráépülésük a négy kategóriaosztályra csupán felszíni megfelelés?

Az első kérdésre, hogy Kant miért *idő*-oppozíciókban talált *világeszme*-antinómiákra, viszonylag könnyű a válasz. Azért talál rá bennük épp azokra, mert *A pürrhónizmus alapvonalai* időfejezete maga ér el hamar a *kozmosz* fogalmához. Már a harmadik mondatánál. „Az időnek ugyanis némelyek az egész mozgásának távolságát mondják (»egész« alatt a rendezett mindenséget értem), mások magát a rendezett mindenség mozgását” (Sextus Empiricus 1998. 337). Eszerint: az idő vagy a világegésznek, a kozmosznak a *mozgásteré*, vagy a világegésznek a *mozgása*.¹¹

¹⁰ Köszönettel tartozom tanulmányom anonim bírálójának, aki emlékeztet arra, hogy a kronologikus szempont nem hagyható figyelmen kívül Kantnál az eszmék és a temporalitás viszonya kérdésében, tekintettel arra, hogy az antinómiák egész problematikája a kritikai időszaknál, vagyis az 1780-as éveknél korábbi időrétegből sarjadt, így nem zárható ki, hogy az eszmék temporalitása, mely az antinómiáknál is tetten érhető, Kant prekritikai filozófiája felől érthető meg mint annak „maradványa”. Elindulni e fontos észrevétel nyitotta úton alapos történeti és filológiai vizsgálódást igényelne, amire jelen frás nem vállalkozik.

¹¹ A már említett, neves göttingeni Sextus-kutató és fordító, Johann Gottlieb Buhle ezt az oppozíciót Arisztotelész *Fizikájának* 4. könyvére vezeti vissza, ahol ez áll: „Egyesek azt mondják, hogy az idő a mindenség mozgása, mások pedig, hogy maga az éggömb” (218b). Ha Arisztotelésznel „éggömbön” a kozmosz *teljes mozgásterét* érthetjük, akkor Buhle a fenti szembeállítás teljes joggal azonosítja „a világegész mozgása” *versus* „a világegész maga”

Jól látható, hogy a sextusi időfejezetnek már ebben a legelső oppozíciójában is jelen van a transzcendentális értelemben *határolt térségű és idejű* kozmosz és a fenomenális értelemben *határtalan térségű és idejű* kozmosz oppozíciója. A kozmosz mozgásterének véges totalitását szembeállítani a végtelenül zajló-változó mozgásával, ez nem más, mint az első kanti antinómia előrajzolata. A sextusi időtani dilemma ezek szerint már eleve világdilemmaként hangolt. Következésképp *motivált filozófiai döntés* volt Kant részéről, hogy a sextusi időopozíciókat tegye meg a világ sémájává.

Most pedig következék a válasz a második kérdésre. Itt részletesebb kifejtés szükséges. Megítélésem szerint ugyanis az erre adandó válasz szolgál döntő bizonyítékként a világ és természet kanti eszméjének temporalitására. Az pedig, ami a bizonyítás súlyát hordozza, nem más, mint a sémák és az eszmék közti *motivikus és műveleti kapcsolatok hálója*.

Kant, mint korábban idéztem, többször hangsúlyozza, hogy az antinómiák kategóriákra épülnek. Tudjuk azt is, hogy minden kategória és azoknak mind a négy osztálya a sémákra és osztályaikra épül, melyek a maguk részéről viszont időműveleti elveknek felelnek meg. Ennek alapján a döntő kérdés úgy tehető fel, hogy amikor Kant a négy kozmológiai eszme „ráépülését” hangsúlyozza a kategóriákra, akkor vajon csak és kizárólag a *nem idői* négy kategóriaosztályra utal-e (mennyiség, minőség, viszony, mód) vagy pedig az ezeknek megfelelő és alapul szolgáló *idő* sémaosztályokra is (idősor, időtartalom, időrend, időösszesség).

Magam az utóbbi választ tartom helytállónak. Úgy vélem, hogy az antinómiák műveleti elve a sémaosztályokét követi, s így *időmintázatot* rajzol ki. Érveim a következők.

Újra felidézem a sémák négyes osztályát: idősor (*Zeitreihe*), időtartalom (*Zeithalt*), időrend (*Zeitordnung*), időösszesség (*Zeitbegriff*). Ezeket aktív származékalakjukban is meg lehet adni: az idő mint *sorjázás, betöltődés, rendezés és átfogás*. Ezek az elgondolás-alakzatok jobban mutatják, hogy az idői fundáltságú sémák nem mások, mint temporális műveletek. Ismétlem, a döntő kérdés az – Wittgenstein fordulatát parafrázálva („látásban visszhangzó gondolat”) –, hogy Kantnál a négy idői sémaosztály gondolata vajon műveleti értelemben „visszhangzik-e” a négy világeszme-antinómiában is vagy sem. A válaszon múlik, hogy Kant felfogásában, függetlenül szándékától, valóban szervesülni látjuk az időerezet mintázatát a tapasztalaton *túl* is, például a világeszmék levélzetén és textúrájában.

1. Az *idősor (Zeitreihe)* párhuzamos nyomait keresve az első antinómiával van a legkönnyebb dolgunk. Itt hamar feltűnik ennek világeszmei megfelelője: a „világsor” (*Weltreihe*) fogalma. Ez egy adott észlelethez tartozó feltételek sorát,

---

opozícióval, amely nagyjából lefedi Kantnál az első antinómia antitéziséét és téziséét. Lásd Buhle1801. 391.

vagyis „a világ jelenségeinek sorában [*in der Reihe der Welterscheinungen*] végzett regresszust” jelenti (TÉK 431 [A 519 / B 547]; 433 [A 521 / B 549]). A műveleti analógiát séma és antinómia között itt még a szóhasználat is érvényre juttatja.

2. A sémák második osztályánál az *időtartalom* (*Zeitinhalt*) a kvantum képzetére épül. A kvantum teszi kifejezetté, hogy egy érzettartalom betölt-e egy időszegmenst valamilyen fokban, vagy sem. Ha igen, ez az időkvantum-betöltődés az érzet által valaminek a realitását tanúsítja. Ha nem tölti be érzettartalom az adott időkvantumot, ott nincs realitás. Ha most az antinómiákra tekintünk, feltűnhet, hogy az oszthatóság kérdésében Kant szintén a kvantum fogalmával operál, és pedig kettős alakba. Ez: a *quantum continuum*, egy test térben elfoglalt helye, melynek térponthalmaza vég nélkül osztható, és a *quantum discretum*, mely „az adott egészen belül valamiképpen már elkülönült rész”, vagyis a „jelenségen belüli szubsztancia”, ahol is a „benne foglalt egységek sokasága meghatározottá válik” és ezáltal „az érzékelés állandó képe” lesz (TÉK 436–437 [A 525–527 / B 553–555]).¹² Jól látszik, hogy itt is az idősémák elve köszön vissza. Ahol a séma időkvantumát betölti egy érzet, ott a „betöltött idő” realitásra vall. Ahol az oszthatósági világeszme-antinómia *quantum discretum*át betölti egy „jelenségen belüli szubsztancia”, ott ez a tér és idő folytonosságában megszakított, elkülönült (*discret*) realitás-szegmens már oszthatatlan: atom. A műveleti analógia tehát itt is fennáll séma és eszme között.

3. A kategóriák harmadik osztályát, a viszonyokét reprezentáló idői séma neve az *időrend* (*Zeitordnung*). Ez a jelenségek önmagukhoz és egymáshoz viszonyított adódását képviseli. Sémáik rendje: fennállás, egymásra következés (kauzalitás), egyidejűség (kölesönviszony). Velük összevetve a harmadik antinómiát, amely a szabadság és a determinizmus elvét ütközteti, rögtön látni, hogy Kant e rend-fogalmak egyike, a *kauzalitás* kérdésén keresztül világítja meg a tézis és antitézis szembenállását. Az érzéki világ ok-okozati rendje az, hogy „az érzéki világon belül mindig a megelőző időben adott, empirikus feltételek határozzák meg” az okozatokat (TÉK 446 [A 541 / B 569]). Ezzel szemben, írja Kant, az ész támasztotta *kell* (*Sollen*) épp ezt a *rendet* fordítja fel. A *kell*-nél „az ész [...] nem követi a jelenségek körében megjelenő dolgok rendjét [*Ordnung der Dinge*], hanem teljességgel spontán módon teremt ideák szerint való, saját rendet [*eigene Ordnung*]

¹² Egy példa közelebből. „De mihelyt föltesszük valamiről, hogy az *quantum discretum*, a benne foglalt egységek sokasága meghatározottá válik, s ezért mindenkor egyenlő lesz valamilyen számmal” (B 555), vagyis a mennyiség sémájával. A második antinómiának ez az állítása tökéletes párhuzamban áll a sémában rögzített elképzeléssel: „a realitás sémája – mint olyasvalaminek a mennyisége, ami betölti az időt – nem egyéb e mennyiség egyforma, időbeli létrejövésénél” (B 183). Ez a mintázati izomorfia így szól röviden: a tapasztaltnál a realitás sémáját (a kvantumot) a *mennyiség* sémája teszi betöltötté az időben, a világeszménél viszont a jelenség-szubsztancia (a *quantum discretum*) válik meghatározottá az időben, és lesz így egy *mennyiséggel* egyenlővé.

nach Ideen]” (TÉK 451 [A 548 / B 576] – a fordításon változtattam, H. O.). Az időrend-séma és a harmadik antinómia közti, műveleti analógiát, amely tehát a kauzalitáson nyugszik, szintén kiemeli a fogalmi azonosság is, a *rend* fogalmáé.

4. A sémák negyedik osztályának fogalma az *időösszesség* (*Zeitbegriff*). Ennek is megvan az izomorf megfelelője a negyedik antinómiánál. Ez utóbbi az empirikus világról alkotható képzetek esetlegességét állítja szembe egy szükségszerű, intelligibilis lény feltételezésével. Nézzük előbb itt is a sémát. Kant szerint időfelfogásunk módja három sémában foghatja át a jelenségeket. Lehet róluk képzet *valamilyen* időben (lehetőség), *adott* időben (valóság), valamint a tárgy létezhet *minden* időben (szükségszerűség). Ez a három eset valójában csak két pólust képvisel. A szükségszerűség és valóság sémája *létre vonatkozó* időmeghatározás, míg a lehetőség sémája *képzetre vonatkozó* időmeghatározás.¹³ Az időösszesség-sémának ily módon csak két félgyűrűje van, hogy rögzítse a jelenségek időérvényét: a dologképzeté és a tárgylété. Egyik szorítópánt a lehetséges „dolgok képzetének” dimenziója; ez az empirikus világ esetlegesen, csak képzetként fennálló *jelenségeihez* tartozik. A másik pánt viszont létdimenzió, a valóságosan (aktuálisan) létező tárgyaké és a szükségszerűen létező *szubsztanciáké* (Kant ezeket hívja „minden időben létezőknek”),¹⁴ melyek az intelligibilis világhoz tartoznak. Kant tehát az *idő-sémánál* a „valóságos” vagy „minden időben” való létet, a szükségszerűségek szubsztancia-világát pontosan ugyanúgy szembeállítja az esetleges jelenségek képzeteivel, ahogy ezt a tézis–antitézis szembeállítás a negyedik *antinómiában* teszi. Az esetlegesség és a valóság/szükségszerűség közti oppozíció adja a negyedik antinómia alapját, ez pedig ugyanaz, mint ami a modalitás idői sémájának kettős pólusát is alkotja.

Ez volt hát az *argumentum* (monogram-érv) és az *exemplum* (az antinómia-példa) Kantnál az időmintázat *lehetséges*, illetve *tényleges* kiterjesztésére a tapasztalaton túlra. Mint ez utóbbinál látható volt, az idői sémaosztályokban munkáló „eljárási szabály” rendre visszaköszön a nekik megfelelő antinómiákban. Az antinómia-példában jól kimutatható temporális mintázat immár feljogosít bennünket, hogy a monogram-érv konklúzióját erősebb állításként rögzítsük. *Kantnál a sémák nem-immanens használata is temporális.*

¹³ Kantnál a lehetőség sémája a dolog képzetéhez kötött: „valamely dolog képzetének [*Vorstellung eines Dinges*] meghatározása valamilyen időben”. A valóságé és a szükségszerűségé ellenben a tárgy létezéséhez kapcsolódik, hiszen a „valóság [*Wirklichkeit*] sémája: a létezés [*Dasein*] valamely meghatározott időben; [a] szükségszerűség sémája: valamely tárgy létezése [*Dasein eines Gegenstandes*] minden időben”. (TÉK 180 [A 145 / B 184].)

¹⁴ TÉK 212 (A 185 / B 229).

IRODALOM

- Anonim 1817. Buhle's History of Modern Philosophy. In George Edward Griffiths (szerk.) *Appendix to the Eighty-Third Volume of The Monthly Review*. London, A. Strahan.
- Buhle, Johann Gottlieb 1801. Anmerkungen zum *Entwürfe des Pyrrhonismus*. In *Sextus Empiricus oder der Skepticismus der Griechen*. Aus dem Griechischen, mit Anmerkungen und Abhandlungen von Johann Gottlieb Buhle. Lemgo, Meyersche Buchhandlung.
- Forster, Michael N. 2008. *Kant and the Skepticism*. Princeton, Princeton University Press.
- Judy, Ronald 1991. Kant and the Negro. *Surfaces*. 1/8. <http://philosophy.eserver.org/judy-kant.pdf>
- Hausius, Karl Gottlob (anonim kiadás) 1790. *Ueber Raum und Zeit. Ein Versuch in Beziehung auf die Kant'sche Theorie*. Dresden–Leipzig, Breitkopf.
- Hévízi Ottó 2013. *Idő és szinkretizmus*. Budapest, Kalligram.
- Kant, Immanuel 1923. Reflexionen zur Anthropologie. In *Akademie-Ausgabe von Immanuel Kants Gesammelten Werken*. XV. Abt. 3. Handschriftlicher Nachlass. <https://korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/kant/verzeichnisse-gesamt.html>
- Kant, Immanuel 1980. Vallás a puszta ész határain belül. In uő: *Vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Ford. Vidrányi Katalin. Budapest, Gondolat.
- Kant, Immanuel 1983. Logik. In *Immanuel Kant Werke in zehn Bänden*. 5. Bd. *Schriften zur Methaphysik und Logik*. Hrsg. Wilhelm Weischedel. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kant, Immanuel 1991. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat.
- Kant, Immanuel 2003a. *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris–Gond–Cura Alapítvány.
- Kant, Immanuel 2003b. *Prekritikai írások*. Szerk. Ábrahám Zoltán. Ford. Mesterházi Miklós et al. Budapest, Osiris.
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz.
- Manzke, Karl Heinrich 1992. *Ewigkeit und Zeitlichkeit. Aspekte für eine theologische Deutung der Zeit*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Merleau-Ponty, Maurice 2007. *A látható és a láthatatlan*. Ford. Farkas Henrik – Szabó Zsigmond. Budapest, L'Harmattan.
- Sextus Empiricus 1998. A pürrhonizmus alapvonalai. Ford. Lautner Péter. In Kendeffy Gábor (szerk.) *Antik szkepticizmus*. Budapest, Atlantisz.
- Tengelyi László 1998. *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, Atlantisz.
- Ullmann Tamás 2010. *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*. Budapest, L'Harmattan.
- Ullmann Tamás 2012. *Az értelem dimenziói*. Budapest, L'Harmattan.